

BARÁTH MAGDOLNA

Az SZKP XX. kongresszusa a legújabb orosz szakirodalom tükrében

Túlzás nélkül állítható, hogy a magyar forradalom és a szuezi válság mellett az 1956-os év legfontosabb világtörténelmi eseménye az SZKP XX. kongresszusa volt, amely 1956. február 14. és 25. között ülésezett. Ez volt az első kongresszus, amelyen Sztálin már nem vehetett részt; mégsem ez, hanem Hruscsovnak a kongresszus zárt ülésén elmondott, Sztálint leleplező beszéde tette nevezetessé.

A „titkos beszéd” megszületésének körülményeit mindazonáltal csak az 1990-es évek közepétől, az oroszországi levéltárak megnyitása óta vizsgálhatjuk. Azt megelőzően a kutatók csak a források szűk körére, főleg magának Hruscsovnak erősen szubjektív visszaemlékezésére támaszkodhattak.¹ Hruscsov állításainak kritikátlan elfogadása azt eredményezte, hogy a XX. kongresszussal foglalkozó hivatalos történetírásban sokáig az a nézet uralkodott: mivel a személyi kultusszal szembeni fellépésről csak akkor döntöttek végleg, amikor a kongresszus már javában folyt, a sietve elkészített beszámolót csak a záró ülés napirendjére vehették fel.

Az utóbbi években kutatható vált és publikált dokumentumok (mindenekelőtt az SZKP KB Elnökségének üléséről készített feljegyzések)² ezt a verziót számos ponton megcáfolják. Hruscsov visszaemlékezésének a levéltári dokumentumokkal történt szembesítése után nyilvánvalóvá és bizonyíthatóvá vált, hogy a „titkos beszédről” a döntés valóban heves viták közepette, de már a kongresszus megnyitását megelőző héten megszületett.

¹ Nyikita Szergejevics HRUSCSOV: *Voszpominanyija. Izbrannije fragmenti.* Vargiusz, Moszkva, 1997.

² *Prezidium CK KPSZSZ 1954–1964.* Tom 1. Csernovije protokolnije zapiszi zaszedanyij. Sztyenogrammi. Glav. red.: A. A. FURSZENKO. ROSZSZPEN, Moszkva, 2004.

A levéltári kutatásokon alapuló írások a XX. kongresszus 40. évfordulójához kapcsolódva jelentek meg az orosz szakfolyóiratokban. A témával foglalkozó kutatók ugyanazt a forrásbázist használták, s a „titkos beszéd” megszületéséhez mindannyian a Sztálin halálát követő rehabilitációk felől jutottak el. Így hasonló következtetésekre jutottak mind a döntések körülményeinek megszületését, mind Hruscsov és vezetőtársai motivációit illetően.

A források dokumentumkötetben is napvilágot láttak. Az SZKP KB Elnökségének a rehabilitációval kapcsolatos határozatai, a testület üléséről készült feljegyzések, a rehabilitációs folyamatról az ügyészégi és bírósági szervek által készített jelentések és a Poszpelov-bizottság összefoglalója a Jakovlev Alapítvány dokumentumkötet-sorozatába illeszkedve két kötetben, 2000-ben és 2003-ban jelentek meg.³ Hruscsov „titkos beszéde”, a beszédtervezet első, 1956. február 18-i változata és a Hruscsov által készített kiegészítések más dokumentumokkal együtt a *Kultúra és hatalom Sztálintól Gorbacsovig* című dokumentumkötet-sorozat részeként 2002-ben láttak napvilágot.⁴ A kötet azon dokumentumainak egy része, amelyek a rehabilitációs folyamatot érintik 1956 tavaszáig, másodközlés; de azok az iratok, amelyek a „titkos beszéd” hatását és utóéletét mutatják be, itt jelentek meg először, csakúgy, mint azok a dokumentumok, amelyek a beszédnek a kommunista világra gyakorolt hatásáról és ottani visszhangjáról tudósítanak.

Nyikolaj Barszukov 1996-ban az elsők között vállalkozott arra, hogy Hruscsov memoárját a történelmi tényekkel összevesse. Cikkében⁵ azt állítja, hogy a represszió következményeinek felszámolásában a fő szerepet Hruscsov játszotta. Eközben azonban egy szót sem ejt arról, hogy a rehabilitációt paradox módon az a Lavrentyij Berija kezdeményezte, akinek a neve a legsúlyosabb törvénysértésekkel kapcsolódott össze.

Vlagyimir Naumov történész, aki az Orosz Föderáció elnöke mellett működő rehabilitációs bizottság titkára is volt, 1997-ben megjelent tanulmányában részletesen foglalkozik Hruscsovnak a politikai megtorlások áldozatai rehabilitálására irányuló tevékenységével.⁶ Szerinte a belügy- és

³ *Reabilitacija: kak eto bilo. Dokumenti Prezidiuma CK KPSZSZ i drugije matyeriali Mart 1953 – fevral 1956.* Szosztavityeli: A. ARTYIZOV, J. SZIGACSOV, I. SEVCSUK, V. HLOPOV. Mezsduarodnij Fond „Demokratyija”. Moszkva, 2000. és *Reabilitacija: kak eto bülo. Fevral 1956 – nacsalo 80-h godov.* Szosztavityeli: A. ARTYIZOV, J. SZIGACSOV, I. SEVCSUK, V. HLOPOV. Mezsduarodnij Fond „Demokratyija”. Moszkva, 2003.

⁴ *Doklad Ny. Sz. Hruscsova o kultye licsnosztyi na XX szjezde KPSZSZ. Dokumenti.* Otvet. redaktor: K. AIMERMACHER. ROSSZPEN, Moszkva, 2002.

⁵ Ny. A. BARSZUKOV: XX. szjezd v retrospektyive Hruscsova. *Otyecsesztvennaja isztorija*, 1996/4.

⁶ V. P. NAUMOV: Ny. Sz. Hruscsov i reabilitacija zsertv masszovih polityicseszkih represszij. *Voproszi Isztorii*, 1997/4.

az állambiztonsági minisztérium összevonásával létrejött, Berija vezette minisztérium már közvetlenül Sztálin halála után sok mindent nyilvánosságra hozott az állambiztonsági szervek korábbi tevékenységéről, közlemények jelentek meg a szervek által kreált koncepciós perekről, napvilágra kerültek a hamis tanúvallomások kikényszerítésének módszerei.

1953. március 27-én jelent meg a belügyminisztérium amnesztiarendelése, amelynek értelmében azonban csak az öt, esetleg nyolc évnél rövidebb időtartamra ítélték, valamint a rokkantak, a fiatalok és női elítéltek bizonyos kategóriái szabadulhattak ki, a politikai elítéltekre az amnesztia nem vonatkozott. A Gulagon még az amnesztiát követően is több mint 1 360 000 ember maradt, közülük „ellenforradalmi bűncselekményért” 448 000 töltötte a büntetését, s a bebörtönzöttek majdnem 28%-a 25 év alatti fiatal volt. (Barszukov említett cikkében a KGB hivatalos adataira hivatkozva egyéb megdöbbentő adatokat is közöl a represszió mértékéről: 1930 és 1953 között ellenforradalmi, államellenes bűnök vádjával 3 778 234 személyt ítélték el, akik közül 786 098 főt kivégeztek.)

1953. április 4-én minden kommentár nélkül közzétették a belügyminisztérium közleményét arról, hogy a „fehér köpenyes gyilkosok” ügye provokáció volt, a megvádolt orvosok teljesen ártatlanok. Naumov szerint e nyilatkozat óriási politikai jelentőségű lett, utána a Szovjetunió ügyészségeire és pártszervezeteihez százezrével adták be a felülvizsgálati kérelmeket, amelyek azonban jó ideig válasz nélkül maradtak. Berija egyelőre csak a vezetők hozzátartozóinak szabadon bocsátásáról rendelkezett, akiket Sztálin utolsó éveiben tartóztattak le. Ekkor nyerte vissza szabadságát Molotov felesége, Zsemcsuzsina is.

Beriját 1953. június végén letartóztatták, s az erről szóló közleményben őt kiáltották ki a közvetlen és fő felelősnek az 1930–1940-es évek politikai megtorlásaiért. A perére való előkészületekkel összefüggésben hivatalosan felülvizsgálták az 1938 utáni ügyeket (akkor került Berija az NKVD-hez), rövid idő alatt rehabilitáltak 64 tábornokot és admirálist, akiket a háború alatt vagy közvetlenül utána tartóztattak le és néhány évig vizsgálat és ítélet nélkül tartottak fogva.

Beriját zárt tárgyaláson ítélték el, de amint az ítéletet végrehajtották, az SZKP KB Elnökségének utasítására a vádiratot szétküldték a helyi pártszervezeteknek (a dokumentumot a budapesti szovjet nagyköveten keresztül a magyar pártvezetés is megismerhette), s ily módon a pártkítva nagyobbik része már 1953 végén tudomást szerzett azokról a bűnökről, konstruált perekről, kínzásokról, amelyeket az állambiztonsági szervek az 1930–1940-es években és az 1950-es évek elején tömegméretekben elkövettek. A táborokból szabadulók is hasonló megpróbálta-

tásokról, a táborok embertelen körülményeiről számoltak be rokonaiknak, ismerőseiknek.

Barszukov Hruscsov személyes érdemének és kezdeményezésének tulajdonította, hogy Rугyenko legfőbb ügyész és Kruglov belügyminiszter 1953 decemberében olyan jelentést állított össze, amely az NKVD, majd az állambiztonsági minisztérium különtanácsa által elítélt személyekre vonatkozott. Az elkészült beszámoló már azt a javaslatot is tartalmazta, hogy rehabilitálják az ártatlanul elítélteket.

Hruscsov a XX. kongresszuson elmondott beszédében azt állította, hogy addigra 7679 főt rehabilitáltak, ami meglehetősen kevésnek tűnik a politikai megtorlás áldozatainak fenti számához képest. Barszukov szerint ez az ellentmondás azzal magyarázható, hogy míg a szabadon bocsátások szükségességét kezdettől fogva elismerték, a tömeges rehabilitáció kérdése a XX. kongresszusig fel sem vetődött.

Barszukovhoz hasonlóan Naumov is elismeri az első titkárnak a törvénysértések felszámolása érdekében tett lépéseit. Ugyanakkor ezzel kapcsolatban nem mulasztja el hangsúlyozni, hogy Hruscsovot a rehabilitáció kiterjesztésében, a repressziók okainak és következményeinek feltárásában nem csupán a törvényesség helyreállításának óhaja vezette. Nagyon is tudatában volt annak, hogy a rehabilitáció kiváló politikai eszköz a pártvezetésen belüli hatalmi játszmában politikai ellenfelei (elsősorban Malenkov) lejáratására és saját pozícióinak megerősítésére.

Akármi mozgatta is Hruscsovot, a rehabilitáció egyre szélesebb rétegekre terjedt ki. 1954 májusában megkezdte munkáját az a központi bizottság, amely az „ellenforradalmi bűncselekmények” miatt elítéltek ügyét vizsgálta felül. A bizottság jogot kapott azon személyek ügyeinek felülvizsgálatára is, akiket annak idején az NKVD-MGB különleges tanácsai vagy az OGPU Kollégiuma ítélte el. A központinhoz hasonló bizottságok alakultak vidéken is. A kitelepítettek helyzetének tanulmányozására külön bizottság alakult Vorosilov vezetésével, s e munka eredményeképpen 1954. július elején határozat született a kitelepítettekkel szemben hozott intézkedések egy részének megszüntetéséről. A következő évben javaslatokat dolgoztak ki az egyes száműzött népek ügyében is. Első ízben a németek szabadultak (ebben szerepe volt Adenauer 1955. szeptemberi moszkvai látogatásának is), majd a görögök számára engedélyezték a korábbi lakóhelyükre való visszatérést.

1955 őszén az állambiztonsági szervek hozzáláttak az 1937–1939-ben elítélt párt- és állami funkcionáriusok ügyének felülvizsgálatához, amelynek során újabb adatokra derült fény a „beismerő vallomások” megszerzésének módszereiről, az ügyek konstruálásáról. Naumov vélemé-

nye szerint ekkor élénkült meg Hruscsov érdeklődése a rehabilitáció problémája iránt.

Hasonlóan vélekedik Barszukov is. Felhívja a figyelmet arra, hogy bár a legfőbb ügyész, Rugyenko már 1955 őszén úgy nyilatkozott a nyilvános nagy perekről (Zinovjev-, Kamenyev-, Buharin-, Rikov-per stb.), hogy jogi szempontból semmi alap nem volt a letartóztatásokra és még kevésbé a kivégzésekre, akkor ennek még nem volt következménye. Ugyanakkor állítólag Hruscsov a Rugyenkóval folytatott beszélgetést követően vetette fel azt a kérdést, hogy vizsgálják meg, mennyire voltak megalapozottak a perek. Ezzel kapcsolatban olyan feltételezés is napvilágot látott, hogy Hruscsov azért léphetett fel bátran és kezdeményezően, mert addigra a KGB vezetője, Szerov segítségével már bebiztosította magát, és eltüntette azokat a dokumentumokat, amelyek az ő közvetlen részvételéről tanúskodhattak volna a repressziókban.

Naumov cikkében idézi Mikojant, aki szerint nem Hruscsov kezdeményezett, hanem 1955 őszén ő, Mikojan hívta fel az első titkár figyelmét arra: beszélni kell a sztálini bűnökről, mert ha nem teszik meg, azt valamikor megteszi helyettük valaki más, s akkor minden törvényes alap meglesz arra, hogy őket is teljes mértékben felelőssé tegyék az elkövetett bűnökért.

Hruscsov memoárjában úgy próbálja beállítani a történeteket, mintha ő lett volna az egyetlen az Elnökségben, aki a többség tiltakozása ellenére elérte, hogy a személyi kultuszról szóló beszámoló a XX. kongresszus napirendjére kerüljön. Naumov szerint ezzel szemben az az igazság, hogy a megindult rehabilitációval összefüggésben előkerült tények már a kongresszus előtt rádöbentették az elnökségi tagokat arra: felül kell vizsgálniuk a Sztálinhoz való viszonyt. Ennek egyik első jele volt, hogy amikor 1955. november 5-én az Elnökség ülésén felvetődött Sztálin születésnapjának megünneplése – amelyről az előző években ünnepi üléssel emlékeztek meg –, úgy döntöttek, nem tartanak ünnepi ülést, Sztálin születésnapjáról csak a sajtóban emlékeznek meg.

Naumov a „titkos beszéd” történetével foglalkozó 1996-os cikkében⁷ ismerteti az SZKP KB Elnöksége 1955. december 31-i ülésének lefolyását. Az ülésen éles vita bontakozott ki az 1930-as évek megtorlásairól, többek között Kirov meggyilkolásának körülményeiről, s elhatározták az ezzel kapcsolatos anyagok áttekintését. A fő kérdéssé mégis a XVII. kongresszus által megválasztott KB-tagok sorsa vált. Létrehoztak egy

⁷ V. P. NAUMOV: K isztorii szekretnovo doklada Ny. Sz. Hruscsova na XX szjezde KPSZSZ. *Novaja i novejszja isztorija*, 1996/4.

bizottságot Poszpelov KB-titkár vezetésével, amelynek Arisztov, Svernyik, és a párt ellenőrző bizottságának elnökhelyettese, Komarov lett a tagja. A bizottság azt a feladatot kapta, hogy tanulmányozzon át minden anyagot, amely a párt XVII. kongresszusán megválasztott KB-tagok, póttagok, valamint más szovjet állampolgárok ellen az 1935–1940 közötti években elkövetett tömeges megtorlásra vonatkozik.

Mikojan memoárja szerint a pártvezetés figyelme azért fordult éppen a XVII. kongresszus által megválasztott KB-tagok és a küldöttek sorsa felé, mert akkor a repressziós intézkedések a párt tagjait még nem érintették, még nem voltak úgynevezett pártellenes csoportosulások, nézeteltérések.

1955 kora telén a rehabilitáció túllépett az SZKP keretein. A párt Elnöksége december 8-i ülésén foglalkozott a külföldi kommunista pártok (mindenekelőtt a lengyel párt) kérésével. Döntés született, hogy felülvizsgálják e pártok azon korábbi vezetőinek ügyét, akik az 1930-as évek represszióinak estek áldozatul a Szovjetunióban. A testület kedvező döntést hozott, s ez gyorsította a rehabilitációs munkát.

Közben a Poszpelov-bizottság is munkához látott, és tevékenységéről rendszeresen tájékoztatta az Elnökséget. A testület ülésein egyre gyakrabban vetődött fel az a kérdés, hogy mit kezdjenek az anyaggal, milyen módon tájékoztassák a pártot a feltárt sztálini bűnökről.

Az újabb kutatások szerint a végleges döntés meghozatalához a bizottságtól folyamatosan érkező információk mellett egyéb körülmények is hozzájárultak. Ezek közé sorolható egyebek mellett egy régi bolseviknak, A. V. Sznyegovnak, a Gulag politikai osztálya egykori parancsnok-helyettesének 1956. január 20-i levele, amelyet Hruscsov nyomban megküldött vezetőtársainak. Sznyegov azt kérte, engedélyezzék neki a XX. kongresszuson való részvételt, és bocsássanak rendelkezésére állandó belépőt az ülésekre. Miután Sznyegov kérésének visszautasítását nem tartották célszerűnek, összeállították a kongresszusra meghívandó rehabilitált régi bolsevikok listáját.

A történészek véleménye szerint ennek a listának a megjelenése újabb érvként szolgált Hruscsovnak ahhoz, hogy a KB kongresszusi beszámolójában szerepeljen egy fejezet Sztálin személyi kultuszáról és annak következményeiről is. Mivel azonban az Elnökségben a „helyes döntést” még így sem sikerült elérnie, az Akszjutyin–Pizikov-szerzőpáros cikke⁸ szerint Hruscsov a zsarolástól sem riadt vissza: „Miután a beszámoló

⁸ J. V. AKSZJUTYIN–A. V. PIZIKOV: O podgotovke doklada Ny. Sz. Hruscsova XX szjezdu KPSZSZ v szvete novih dokumentov. *Novaja i novejsaja isztorija*, 2002/2.

elhangzott – mondotta –, a KB Elnöksége minden tagjának és KB-tag-nak, többek között nekem is, jogom van felszólalni a kongresszuson és kifejetni álláspontomat, még akkor is, ha az nem egyezik a beszámoló álláspontjával.” Az Elnökség tagjai számára nem volt kétséges, hogy adott esetben Hruscsov ezt valóban képes megtenni.

Hruscsov memoárjában részletesen ír arról a dilemmáról, amely a párt vezetői előtt állt, miután megismerték a Poszpelov-bizottság beszámolóját. Úgy vélte, hogy a Sztálin halálát követő első kongresszuson a küldöttek előtt őszintén beszélni kell nemcsak a Sztálin haláli utáni időszakról, de arról a periódusról is, amikor Sztálinnal együtt voltak a vezetésben. Véleménye szerint a kongresszuson az Elnökség tagjainak vállalniuk kell a felelősséget az ország és a párt irányításáért, de ehhez tudniuk kell, mi történt korábban, és milyen motivációi voltak Sztálin egyes döntéseinek. Ez különösen vonatkozott a letartóztatásokra, ahol Hruscsov szerint kettős helyzet alakult ki: Sztálint eltemették, de az ártatlanul elítéltek továbbra is száműzetésben vannak. Hruscsov világosan felmérte, hogy a törvénytelen megtorlások Sztálin alatt olyan méreteket öltöttek, hogy a párt előtt már nem lehetett tovább titkolni a történeteket.

A börtönből és a lágeremből egymás után tértek vissza a politikai elítéltek, akik elmesélték a vizsgálat alatt velük szemben alkalmazott kínzásokat, az embertelen tábori körülményeket. Napról napra egyre több titokra derült fény. A hatalom nem kis aggodalommal szemlélte a rehabilitáció folyamatát. Naumov szerint a vezetők attól félhettek, amit Anna Ahmatova 1956 tavaszán úgy fogalmazott meg: „A letartóztatottak most visszatérnek, és két Oroszország néz egymás szemébe: az, amelyik leültetett, és az, amelyiket leültettek.” Naumov úgy véli, nem kis mértékben a társadalmi robbanástól való félelem készítette az Elnökség tagjait arra, hogy az SZKP XX. kongresszusán nyíltan beszéljenek a politikai megtorlásokról és Sztálin személyes felelősségéről ezekben az ügyekben.

Hruscsov, mint memoárjában írja, a maga részéről kijelentette: kész vállalni a felelősség egy részét a párt előtt, ha a párt szükségesnek tartja felelősségre vonni mindazokat, akik a vezetés tagjai voltak Sztálin idejében. Amint azonban cikkében Barszukov is rámutat, ilyen készséget Hruscsov csak a visszaemlékezéseiben tanúsított. A valóságban ezzel szemben mindent megtett, hogy kimentse magát a felelősség alól, és ennek érdekében egyelőre meg kellett mentenie vezetőtársait is. A szerző szerint erről tanúskodik az első titkár meglehetősen pragmatikus és prózai következtetése: ha a kongresszuson nem mondják meg az igazat, akkor bizonyos idő múlva kényszeríteni fogják őket erre. Akkor viszont már nem előadók, hanem vizsgálati személyek lesznek. Szerinte a kong-

resszusnak jogában áll választ követelni a vezetéstől a megtorlások ügyében, függetlenül attól, hogy személy szerint tudtak-e róla vagy sem.

Egészen nyilvánvaló volt a „titkos beszéd” elkészítésének oka, Barszukov azonban arra is felhívja a figyelmet, hogy Hruscsov visszaemlékezésében más helyütt mint erkölcsi vezeklést mutatja be. Az első titkár szerint egyszer adódik az ember életben olyan lehetőség, amikor bevallhatja bűneit, s erre a XX. kongresszus kínálta a legmegfelelőbb alkalmat. Bűnbánatra, mint ismeretes, nem került sor. A bűnben Sztálin és Berija–Abakumov „bandája” osztozott, akikhez hozzácsapták még Jagodát és Jezsovot is.

Nemcsak Hruscsovot, de az Elnökség többi tagját is nyugtalanította az a gondolat, hogy ha nem ők maguk, akkor valaki más foglalkozik majd azoknak a bűnöknek a feltárásával, amelyekben ilyen vagy olyan mértékben, de ők is részesek voltak. Ahhoz, hogy ezt elkerüljék, maguknak kellett felvetniük a kérdést a kongresszuson.

A KB Elnökségének ülésén egyre gyakrabban került szóba, milyen módon tájékoztassák a pártot a sztálini bűnökről. Mint Naumov rámutat, 1956. február 1-jéig csak azokról a tömeges megtorlásokról akartak beszélni, amelyek az 1930-as évek második felében és az 1940-es évek első felében sújtották a párt- és állami funkcionáriusokat. A kongresszusi előkészületek közepette azonban 1956. február 1-jén a börtönből a KB-ba szállították át az államvédelmi minisztérium különleges ügyekben eljáró egyik vizsgálóját, B. V. Rodoszt, aki megdöbbséget okozott a vallatási módszerekről. Ennek nyomán senkinek nem lehetett többé kétsége afelől, hogy Sztálin közvetlenül irányította a tömeges terrort. A városoknak, megyéknek és köztársaságoknak megszárták a letartóztatási keretszámokat, amelyeket Sztálin személyesen hagyott jóvá.

A Rodosz meghallgatását követő vita – amelyet Naumov a hozzászólások idézésével részletesen ismertet – hamar túllépett a napirend kerekein, és egyre élesebben vetődött fel Sztálin mint politikus értékelése, felelőssége a tömeges megtorló intézkedésekben. Molotov ragaszkodott ahhoz, hogy a kongresszuson Sztálin érdemeiről is szó essen, hiszen az országban az ő vezetése alatt győzött a szocializmus. Egyetértett ezzel Vorosilov is, aki óvott attól, hogy a fürdővízzel kiöntsék a gyereket is. Lényegében a repressziókat is igazolta azzal a kijelentésével, hogy azokat „a körülmények diktálták”. Csakhogy még az ortodox ideológus Mihail Szuszlov sem értett egyet ezzel a megállapítással. A vita során két ellentétes álláspont körvonalazódott. Molotov, Kaganovics és Vorosilov azon a véleményen volt, hogy a kongresszuson se a repressziókról, se a személyi kultuszról ne tartsanak beszámolót; az Elnökség többi tagja és póttagja viszont opponálta ezt az álláspontot, és teljes egészében

támogatta Hruscsovot, aki úgy vonta meg a vita mérlegét, hogy a terrorról nem kell beszélni, de ki kell jelölni Sztálin helyét, „fokozni kell a személyi kultuszra irányított tüzet”.

Ekkor tehát a személyi kultuszról szóló külön beszéd ötlete még nem született meg. Az Elnökség nem akarta tájékoztatni a kongresszust a Poszpelov-bizottság munkájáról, az általa összegyűjtött adatok a Közpon-ti Bizottság kongresszusi beszámolójába kerültek volna bele, amelyben értékelést szándékoztak adni Sztálinról és a repressziós intézkedésekről is. Akszjutyin és Pizsikov arra hívja fel a figyelmet, hogy Sztálin bírálata-ról még a KB február 4-i és 5-i beszámolótervezetében sem esett szó.

Február elejére a Poszpelov-bizottság befejezte munkáját, és elkészít-tett az Elnökségnek egy 70 gépelt oldalas jelentést. Az anyag felsorolta a legfontosabb dokumentumokat, amelyek alapján az 1930-as évek má-sodik felében megkezdődtek a tömeges megtorlások. A vizsgálati anya-gok tanulmányozása során a bizottság tagjai arra a következtetésre ju-tottak, hogy az NKVD által felderített állítólagos szovjetellenes szervezeteket, „blokkokat” és különböző „központokat” a vizsgálati szervek fabrikáltak, erőszakkal kikényszerített vallomások alapján. A bi-zottság által készített jelentésben dokumentumokkal támasztották alá, hogy a fogva tartottak kínzását személyesen Sztálin hagyta jóvá, s hogy előre eltervezte a pártaktíva és a KB-tagok elleni tömeges megtorlást.

Az SZKP KB Elnöksége 1956. február 9-én hallgatta meg a bizottság jelentését. Mikojan visszaemlékezése szerint a tények olyan szörnyűek voltak, hogy amikor Poszpelov a bizottság nevében beszélt, „a szemében könnyek jelentek meg, és elcsuklott a hangja”. A beszámoló után az ülés-en Hruscsov nagyon fontos kérdést vetett fel: beszéljenek-e a tudomá-sukra jutott tényekről, s ha igen, hol és kinek. Saját kérdésére rögtön meg is adta a választ: beszéljenek a kongresszus zárt ülésén. Ugyanek-kor javasolta, hogy a Lenin *Végrendelete* és a *Levél a nemzetiségi kér-désről* című dokumentumokat sokszorosítsák és osszák szét a küldöt-tek között. Molotov továbbra is kitarzott amellett, hogy a beszámolóban Sztálin szerepeljen úgy is, mint „Lenin ügyének folytatója”, hiszen a párt 30 évig Sztálin vezetése alatt élt és működött, valósította meg az ország iparosítását és aratott győzelmet a második világháborúban. Hozzá csat-lakozva Kaganovics annak a véleményének adott hangot, hogy a kong-resszusi küldötteket oly módon kell tájékoztatni, hogy „ne engedjék sza-badjára az ösztönöket”. Az elnökségi tagok közül többen jónak tartották Bulganyinnak azt a javaslatát, hogy Sztálin tevékenységét bontsák két szakaszra: 1935-ig tartott volna az első szakasz, amikor még marxista volt, s az követően a második, amikor megszűnt marxista lenni. Ezzel

a periodizálással szemben foglalt állást Szaburov, aki támogatta Hruscovnak azt az indítványát, hogy a kongresszuson hangozzék el egy külön beszámoló a Poszpelov-bizottság munkájának eredményeiről.

Akszjutyinhoz hasonlóan Naumov is úgy véli, hogy a kongresszus forgatókönyvét lényegében Hruscov állította össze. A beszámoló előkészítésébe bevontak olyan régi bolsevikokat is, akiket akkora már rehabilitáltak és visszatértek Moszkvába. Akszjutyin és Pizsikov szerint Hruscov saját céljaira igyekezett felhasználni Sznyegovot is. Megállapodásuk eredményét látják Sznyegov február eleji újabb levelében, amelyben elküldi az első titkárnak a kongresszuson elmondandó beszéd tervezetét, és kéri Hruscovot, közölje azzal kapcsolatos észrevételeit, javításait.

A kongresszus előkészítése során olyan elképzelések is megfogalmazódtak, hogy vendégként meghívják néhány, a légerekből kiszabadult embert, s néhányuknak mint a sztálini bűnök szemtanúinak lehetőséget adnak a hozzászólásra is. Közülük az érzelmi hatás fokozása végett Hruscov kiválasztotta a legjobb szónokokat. Időközben azonban az elnökségi tagoknak és magának Hruscovnak is megváltozott az álláspontja, és egyre inkább hajlottak arra, hogy a személyi kultusz kérdését minimális nyilvánosság mellett, csak a kongresszusi küldöttek szűk körében, bizalmasan vitassák meg. A KB Elnöksége február 3-án bízta meg a Titkárságot, vizsgálja meg a vendégjegyek kiadásának kérdését: a kongresszuson nem lesz-e túl sok személy a „vád tanúi” közül. Azt javasolták, „hígiítsák” fel a vendégeket ismert veteránokkal, olyanokkal, akiket nem ért represszió. 1956. február 9-én már olyan határozat született, hogy a kongresszusra meg kell hívni a „régii kommunisták egy csoportját”, de csak egy-egy ülésre szóló belépőt kaphatnak.

Naumov szerint az utolsó pillanatban, 1956. február 13-án, a kongresszus megnyitását megelőző napon, a KB ülése előtt néhány órával fogadta el az Elnökség azt a határozatot, hogy a kongresszuson beszéd hangozzék el a személyi kultusztól is, majd éles vita bontakozott ki arról, ki legyen az előadó. Mikojan úgy emlékszik, ő azt javasolta, hogy a beszámolót a bizottság nevében Poszpelov tartsa. A jelenlévők többsége azonban Hruscov mellett volt, mivel úgy vélték, félreértésekre adna okot, ha ilyen nagy horderejű kérdéstről nem az első titkár beszélne. Az Elnökség február 13-i ülésén ily módon az a határozat született: a KB-nak javasolják, hogy a kongresszus zárt ülésén hangozzék el egy beszámoló a személyi kultusztól, s ennek előadója Hruscov legyen. A Központi Bizottság ezt a javaslatot elfogadta.

A cikkek szerzői szerint joggal vetődik fel a kérdés: Hruscov a későbbiekben memoárjában miért írja azt, hogy csak a kongresszus idején, az

utolsó napokban született meg a döntés, mely szerint a személyi kultuszról is tartsanak beszámolót? Naumov magyarázata szerint a KB Elnöksége jól végiggondolt mindent. A KB elé terjesztett javaslat csak azt tartalmazta, hogy hallgassanak meg beszámolót a személyi kultuszról a kongresszus zárt ülésén, ami szükségtelenné tette, hogy ezt a javaslatot a kongresszus napirendjében is rögzítsék. Ez a formulázás némi manőverezési lehetőséget adott az Elnökségnek, és adott esetben, ha a helyzet úgy alakult volna, akár el is lehetett volna állni a megtartásától.

A szerző szerint volt még egy oka annak, hogy a február 25-i ülésről szóló döntést úgy állították be, mint váratlan, az utolsó pillanatban elfogadott határozatot. Az Elnökség tagjait ugyanis erősen izgatta, vajon milyen lesz a küldöttek reakciója, és hogyan zajlik le a szavazás azután, hogy meghallgatták a sztálini rendszer bűneiről az igazságot. Nem minden alap nélkül nyugtalankodtak amiatt, hogy a rémségek hallatán nem fognak az elnökségi tagokra szavazni a vezető testületek megválasztásánál. Ezért végül olyan döntés született, hogy a beszédet a választások után hallgatják meg, és nem nyitnak róla vitát.

Naumov Hruscsov és Mikojan „feledékenységet” azzal magyarázza, hogy meg akarták győzni a későbbi olvasót arról: a személyi kultuszról szóló beszámolóról valóban csak a kongresszus bezárása előtt döntöttek, mivel a beszámoló még nem volt kész, és nem volt lehetőség rá, hogy megvitassák a kongresszus záró napján lebonyolított szavazásig.

Szerinte ezzel szemben az igazság az, hogy Poszpelov már február 9-én megkapta a megbízást a beszámoló elkészítésére, amely aztán teljes egészében beépült Hruscsov beszédébe. Február 13-án döntöttek arról is, hogy a munkába a KB többi titkárát is bevonják. Sepilov visszaemlékezése szerint őt Hruscsov február 15-én kérte fel, hogy segítsen neki a beszámoló elkészítésében, amihez Poszpelov anyagán kívül semmi más nem állt rendelkezésére. Hruscsov február 18-án nyújtotta be a beszéd első változatát, amelyet Poszpelov és Arisztov láttamozott, majd Hruscsov február 19-én diktálta le azt a szöveget, amely a beszámoló alapjává vált. Ez utóbbiból már hiányzott a Poszpelov-bizottság azon megállapítása, hogy az úgynevezett ellenzéki központok és blokkok soha nem léteztek. A beszédben a személyi kultusz áldozatai közül csak a kommunistákról esett szó, nem történt említés sem az ellenzékiekéről, sem az egyszerű szovjet állampolgárokról. Ami az ellenzékiet illeti, Hruscsov nem az ellenük alkalmazott megtorlást, csupán annak tömegméreteit ítélte el. A beszámolóban és a titkos beszédben is Sztálin külön érdekéért említették az ellenzékkel való harcát, s a trockistákat és buharinistákat továbbra is „a nép ellenségeinek” minősítették. (Visszaemlékezésében Hrus-

csöv igyekszik megkerülni ezt a kérdést. Álláspontját azzal magyarázza, hogy az Elnökségben nem vetődött fel a nyílt perekben elítéltek kérdése és a kongresszus után sem foglalkoztak vele, mert nem akarták diszkreditálni azokat a külföldi pártvezetőket, akik annak idején részt vettek ezeken a perekben.)

Poszpelov tervezete csak az 1939-ig terjedő időszakot ölelte fel, ám a Hruscsov által elmondott „titkos beszédben” új témák is megjelentek: Sztálin és a háború, a Szovjetunió népeinek deportálása és a háború utáni megtorlóakciók, a Jugoszláviával való viszony, Sztálin kultusza *Rövid életrajza* tükrében, a személyi kultusz a párt- és gazdasági életben, a személyi kultusz általános következményei és a következtetések.

Nyikolaj Barszukov szerint mindezek a témák Hruscsov kezdeményezésére kerültek bele a beszédbe, mivel az első titkárban csak a kongresszus megnyitása után körvonalazódott az az elképzelés, hogy előadásának mind kronológiai, mind tematikus kereteit kiszélesítse. Barszukov ezt az állítását azzal igazolja, hogy sem Hruscsov visszaemlékezésében, sem más, a szerző által ismert forrásban nincs utalás arra, hogy ezeket a kérdéseket a kongresszus előtt megvitatták volna. Véleménye szerint, mivel Hruscsovnak a háború utáni években már nem volt közvetlen köze a repressziókhoz, ez lehetőséget adott számára, hogy vádlóként lépjen fel.

Naumov ezzel a véleménnyel polemizálva azt állítja: az előkerült levéltári anyagok alapján pontosan megállapítható, milyen témákkal bővült a személyi kultuszról szóló beszámoló, és ki tette az arra vonatkozó javaslatot. Állítása szerint az Elnökség február 9-i ülésén Mikojan vetette fel, hogy beszéljenek a mezőgazdaságban történt hibákról is, Szaburov pedig azt, hogy érintsék Sztálin szerepét a háborúban és a háborút követő nemzetközi kapcsolatokban. A Hruscsov beszámolójához tett megjegyzéseiben Sepilov javasolta, hogy beszéljenek az egyes népeket a háború éveiben ért megtorlásokról. Naumov szerint azokat a problémákat, amelyek túlmutattak a Poszpelov-bizottság jelentésén, Sznyegov is felvetette levelében, és a Berijára vonatkozó idézet éppen ebből a levélből került át Hruscsov beszámolójába.

Hruscsov az általa lediktált szöveg végén – miután részletesen szólt a hatalommal való visszaélésről és Sztálin gáztetteiről – jelentősen enyhítette Sztálin általános értékelését, a „dolgozók iránti szeretettel és a forradalom vívmányainak megvédésére való törekvéssel” magyarázva tevékenységét. (A kongresszuson elmondott beszédben ez már így hangzott: „Sztálin meg volt győződve, hogy ez elengedhetetlen volt, hogy csak így lehetett megvédeni a dolgozók érdekeit az ellenség összeesküvéseivel szemben és az imperialista tábor részéről fenyegető támadásokkal szem-

ben. Sztálint mindebben olyan szempontok vezérelték, mint a munkásosztály érdeke, a dolgozó nép érdeke, a szocializmus és a kommunizmus győzelmének az érdeke. Nem mondhatjuk, hogy tettei egy őrit zsarnoknak a tettei voltak. Azon a véleményen volt, hogy így kellett eljárnia a párt, a dolgozó tömegek érdekében, a forradalmi vívmányok védelme érdekében.”)⁹

A beszéd végleges szövegét szétosztották a KB Elnöksége tagjainak és párttagjainak, akik megtették észrevételeiket, és egészében jóváhagyták a szöveget. Naumov véleménye szerint az elnökségi tagok lényeges változtatást csak az utolsó fejezetben javasoltak, ahol Hruscsov értékelte Sztálinnak az elnökségi tagokhoz való viszonyát. Szerinte a beszámoló február 23-ra teljesen kész volt.

A zárt ülés nem a megszokott módon zajlott le: nem a kongresszus elnöksége, hanem az SZKP KB Elnökségének tagjai elnököltek rajta. A kongresszusi küldötteken kívül a KB újonnan megválasztott tagjai voltak csak jelen. A beszámoló részletesen szólt a párt- és állami funkcionáriusok elleni megtorlásokról az 1930-as évek második felében, a bírósági ügyek fabrikálásáról, a kínzásokról, megvádolta Sztálint a honvédő háború előestéjén elkövetett súlyos hibákért, és őt tette felelőssé a háború első hónapjainak vereségéért. Nagy teret szentelt annak, miként teremtette meg Sztálin saját személyi kultuszát, hogyan viselkedett a PB tagjaival szemben.

A beszéd elhangzása után az elnöklő Bulganyin azt javasolta, hogy ne nyissanak vitát, ne is kérdezzenek. Bulganyin beterjesztette a határozattervezetet a személyi kultuszról és annak következményeiről, amit egyhangúlag elfogadtak.

A beszámoló még azután is, hogy megkurtították és több helyen enyhítettek a megfogalmazáson, a sztálini korszak félelmetes leleplező dokumentuma volt, és elképesztő hatást gyakorolt a küldöttekre. Ennek következtében az Elnökség megváltoztatta azt az előzetes elképzelését, hogy titokban tartják a párt előtt. Néhány nappal a kongresszus után Hruscsov beszámolóját *A személyi kultuszról és annak következményeiről*, mint szigorúan titkos dokumentumot, megismertették a pártaktívával, aztán az egész párttal és a Komszomollal. A beszédet elutazásuk előtt megismerhették azon országok delegációjának vezetői is, ahol kommunisták voltak hatalmon, valamint az olasz és a francia kommunista párt jelen lévő küldöttei.

⁹ Nyikita HRUSCSOV: *A személyi kultuszról és következményeiről. Beszámoló az SZKP XX. kongresszusának zárt ülésén 1956. február 25.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988. 86–87.

Akszjutyin írása¹⁰ szerint Hruscsov beszédére a pártban és a Szovjetunióban többféleképpen reagáltak. L. A. Fotyijeva például, aki annak idején Lenin személyi titkáráként dolgozott, évekkel későbbi visszaemlékezésében azt írta: a XX. kongresszus „katasztrófát” jelentett számukra, hiszen a delegátusok többsége ilyen vagy olyan módon maga is „érintve” volt – vagy azért, mert maga is jelentett másokról, vagy csupán azért, mert a többiekkel együtt ő is követelte a „keresztrefeszítést”. Az egyik küldött Türkméniából viszont a beszéd elhangzása után az elnökséghez eljuttatott cédulán azt a kérdést tette fel: „Méltó-e Sztálin arra, hogy Leninnel együtt nyugodjon?”

Jurij Akszjutyin szerint amikor a pártszervezetekben ismertették a kongresszuson elhangzottakat, többen azon a véleményen voltak: „Jobb volna tévedésben élni!” A szerző leírása szerint az ismertetés a megyei pártszervezeteknél úgy történt, hogy az első titkár jelentést tett a kongresszusról és határozatairól, majd hozzászólások következtek, végül felolvasták a személyi kultuszról szóló beszámolót. Akszjutyin szerint mindez a legtöbb helyen a szokott mederben, még a sztálini időkben kialakított rend szerint folyt le. Előfordult azonban, hogy „üzemzavar” támadt. A vlagyimiri megyei pártaktíván az egyik hozzászóló azt javasolta, hogy a határozatba írják bele: a KB elkésett a személyi kultusz elítélésével. Véleménye szerint kérni kellene a KB-t olyan intézkedések meghozatalára, amelyek megakadályozzák a történetek megismétlődését.

Több helyen felvetették, hogy Sztálin portréit el kellene távolítani a hivatalokból. Olyan vélemények is elhangzottak: túl sok szenny és vér tapad Sztálinhoz, ezért nem lehet része abban a megtiszteltetésben, hogy a Mauzóleumban nyugodjék. Mivel a „titkos beszéd” szövegét a gyűlések végén olvasták fel, nem nyitottak vitát, azt azonban nem lehetett elkerülni, hogy a tagok az elnökséghez eljuttatott cédulákon kényes kérdéseket tegyenek fel.

Március közepén tartották meg a városi és a kerületi pártaktívagyűléseket. Akszjutyin szerint ezek a megyeihez hasonló forgatókönyv szerint zajlottak le, de lényegesen több volt a KB által javasolt irányvonaltól való eltérés. A szerző szerint ennek az oka az volt, hogy a résztvevők egyike-másika jelen volt a megyei aktívauléseken is, így már ismerte a „titkos beszéd” szövegét, ezért a vita ezeken a helyeken főként Sztálin személyéről és tetteiről folyt.

A KB a neki nem tetsző megnyilvánulásokra a régi módon reagált, és esetenként a kemény intézkedésektől sem riadt vissza. Naumov szerint

¹⁰ J. V. AKSZJUTYIN: *Novoje o XX szjezde. Otyecsesztvennaja isztorija*, 1998/2.

a KB-nak a pártonkívüliek között is rendet kellett tennie. Véleménye szerint az egyszerű emberek, amikor megtudták, mint mondott Hruscsov a kongresszuson, nem csupán a „vezérben” csalódhattak, de kétségeik támadhattak az egész rendszer igazságosságát illetően is. A helyi párt-szervek jelentéseiben sűrűn szerepel az, hogy a beszéd elhangzása utáni napokban nyilvánosan leszedték és megsemmisítették Sztálin portréit, szobrait, és több helyütt követelték, távolítsák el a holttestet a Mauzóleumból. Naumov szerint a legnagyobb visszhangot a március 5-én Tbilisziben történt események váltották ki, ahol tüzet nyitottak a Sztálin emlékének szentelt tömeggyűlésen fellépő tüntetőkre.

Vlagyimir Naumov egy 1996-ban megjelent cikkében¹¹ arról ír, hogy mivel a kongresszusi beszámolókról folyó vitákban az irányítás egyre inkább kicsúszott a pártvezetés kezéből, a KB kénytelen volt kemény intézkedéseket hozni. Határozottan megtiltotta, hogy az országban fennálló rendet, a szovjet társadalmi-gazdasági rendszert bármiképpen bírálják. A repressziókra vonatkozó kijelentéseknek szigorúan az 1930-as évek végére, az 1940-es évek elejére kellett korlátozódnuk. A tömeges politikai megtorlások szervezőit és felelőseit a felső vezetés köréből a politikai konjunktúrának megfelelően önkényesen választották ki.

Véleménye szerint jelzésértékű volt az a határozat is, amelyet 1956. április 5-én hoztak *Az ellenséges kirohanásokról a Szovjetunió Tudományos Akadémiája hőtechnikai laboratóriuma pártszervezetének ülésén a XX. kongresszus eredményei ellen* címmel. Ezt a határozatot minden pártszervezetnek megküldték, az említett pártszervezetet feloszlatták, az ülés minden résztvevőjét kizárták a pártból. 1956 júniusában az SZKP KB külön határozatot fogadott el *A személyi kultuszról és annak következményeiről*. A központi sajtóban is közölt dokumentumban megjelölték, milyen irányban kell haladniuk a XX. kongresszus kérdéseiről szóló pártszervezeti vitáknak, melyek a keretei Sztálin, a sztálinizmus bírálatának. A következő hónapban az SZKP KB minden pártszervezetnek zárt levelet küldött, amelyben már hírt adott a megtorló intézkedésekről, egyes pártszervezetek és kommunisták felelősségre vonásáról a XX. kongresszus határozatainak „helytelen” megvitatása miatt. A levélben mintegy fenyegetésként hangzott az a megállapítás, hogy „a kommunisták egy része helytelenül értelmezi a vita és a kritika szabadságát a pártban, minek következtében nem képesek eligazodni abban, hogy a vita szabadsága mikor lépi túl a pártszerűség határát, a kritika pedig mikor válik rágalom-má”. A szellemet azonban ekkor már nem lehetett visszazárni a palackba.

¹¹ V. P. NAUMOV: Borba Ny. Sz. Hruscsova za egyinolicnsnuju vlaszty. *Novaja i novejszja isztorija*, 1996/2.

Naumov a rehabilitációról szóló, már említett írásában részletesen foglalkozik azzal, milyen hatást gyakorolt a XX. kongresszus a rehabilitáció folyamatára. Véleménye szerint új lendületet adott neki. Hruscsov sürgetésére a KB rendkívüli intézkedéseket tett annak érdekében, hogy a politikai elítélteket minél gyorsabban kiengedjék a táborkból és hazaengedjék a száműzetésből. 1956. március 24-én a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa Elnöksége rendeletet hozott azon személyek ügyének felülvizsgálatáról, akiket politikai, hivatali vagy gazdasági bűncselekmények miatt ítélték el. Ennek a rendeletnek megfelelően létrehozták a Legfelsőbb Bíróság Elnöksége és a párt Központi Bizottsága speciális bizottságait, amelyeknek az volt a feladatuk, hogy kimenjenek a táborkba és helyben döntsenek az alaptalanul fogvatartottak szabadon bocsátásáról. A bizottság, amelynek általában tagja volt egy nem sokkal korábban rehabilitált régi bolsevik is, megismerkedhetett valamennyi elítélt ügyével, és a vádat összevethette az elítéltek személyes közlésével.

A központi szervet nem számítva 1956 tavaszán 97 ilyen bizottság alakult, amelyek 1957 októberéig több mint 170 000 személy ügyét vizsgálták felül. Az eseteknek azonban csak több mint felénél döntöttek a szabadon bocsátásról. A rehabilitáció megindítását ráadásul kérvényezni kellett, így abban az esetben, ha a kivégzettnek vagy a fogvatartás alatt elhunytak nem volt hozzátartozója vagy rokona, aki kérje azt, nem került sor a rehabilitálásra. Továbbra is érvényben volt az a korlátozás, amelyet még a XX. kongresszus előtt dolgoztak ki, amelynek értelmében a trockisták, eszerek, mensevikek és más pártok képviselőit nem lehet rehabilitálni.

Az SZKP KB Elnöksége 1956 áprilisában létrehozott egy bizottságot (az úgynevezett Molotov-bizottságot) az 1930-as évek nyílt bírósági perrei anyagának tanulmányozására. A bizottság intenzív munkát végzett. Egy év alatt 15 ülést tartott, de még így sem találta lehetségesnek, hogy felülvizsgálják Kamenyev, Zinovjev, Buharin, Rikov, Pjatakov, Radek és más ismert politikus ügyében a nyílt tárgyalásokon hozott ítéletet.

Arról, hogy a XX. kongresszuson elhangzott titkos beszéd milyen hatást gyakorolt a nemzetközi kommunista mozgalomra, M. J. Prozumensikov tanulmánya¹² tudósít. Az írás egyben annak a fentebb már említett dokumentumkötetnek a bevezetője is, amely a XX. kongresszus előkészítésével, a „titkos beszéd” megszületésével, illetve a kongresszus „utóhatásával” kapcsolatos dokumentumokat adja közre.

¹² M. J. PROZUMENSIKOV: „Szekretnij” doklad Ny. Sz. Hruscsova na XX szjezde KPSZSZ i mezdunarodnoje kommunyisztiseszkoje dvijszenyje. In: *Doklad Ny. Sz. Hruscsova o kulte licsnosztyi na XX szjezde KPSZSZ*. I. m. 17–40.

Prozumensikov állítása szerint Hruscsov „titkos beszéde”, amelynek az lett volna a feladata, hogy megkönnyítse a szovjet és a nemzetközi kommunizmus ideológiai megújulását, a valóságban súlyos politikai és ideológiai válsághoz vezetett, amely kiterjedt mind a szocialista táborra, mind a nemzetközi kommunista mozgalom egészére. A szerző szerint ez a válság három irányban fejlődött ki, és súlyos, időnként visszafordíthatatlan következményekkel járt.

Szerinte először is kikezdte a Szovjetunió tekintélyét. 1956-ig senki nem vonta kétségbe az SZKP és a Szovjetunió vezető szerepét a kommunista mozgalomban. Miután Hruscsov elmondta a beszédét, a kommunista pártok a Moszkvában elhangzottakat soha többé nem fogadták el abszolút igazságként. Prozumensikov szerint ebből a politikai talajból nőtt ki a későbbiekben a szovjet–kínai konfliktus, a „nemzeti kommunizmus”, illetve valamivel később az eurokommunizmus.

Véleménye szerint a válság másik megnyilvánulása az volt, hogy sok, 1956 tavaszáig ortodox kommunista nyíltan kétségbe vonta a leninizmus számos megállapítását, különösen a monolit, centralizált párt és az egypárti állam szükségességét.

Végezetül Prozumensikov a válság egyik lényeges elemének tekinti magának a marxista eszmének a válságát. Sok egyszerű párttag, különösen az értelmiségiek, egyszerűen elveszítették a hitüket a kommunista vezetők őszinteségében, valamint a világról alkotott kommunista elképzelések helyességében. A szerző szerint Sztálin leleplezése után – aki évtizedeken keresztül nemcsak a Szovjetuniót, de a kommunista eszmét is megtestesítette – azok, akik a marxizmushoz és a kommunizmushoz nem ésszel, hanem hittel közelítettek, elveszítették a lábuk alól a talajt. Ez kifejezésre jutott a kommunista pártok taglétszámának csökkenésében és abban, hogy sok baloldali gondolkodású ismert tudós és művész szakított a kommunista mozgalommal.

Hruscsov, amint befejezte felszólalását a kongresszus zárt ülésén, felhívta a figyelmet arra, hogy a kérdést nem célszerű kivinni a párton kívülre. Ámde a beszámoló szövegével a párt- és Komszomol-funkcionáriusok széles köre ismerkedett meg, ennél fogva a beszámoló a lakosság körében is mindinkább ismertté vált. A zárt ülésre egyetlen külföldit sem engedtek be, de az SZKP KB-nak a külföldi kommunista pártokkal foglalkozó osztálya már február 27-én átadta néhány testvérpárt vezetőjének a beszéd szövegét (elutazásuk előtt vissza kellett adniuk azt). Prozumensikov olyan feltételezést is megenged, hogy a kommunista pártok néhány vezetője már a titkos beszéd elhangzása előtt ismerte annak tartalmát. Hazatérésük után továbbra is óvatosak és visszafogottak voltak

Hruscsov beszédét illetően, csak Ulbricht fellépése rontott az összképen, aki hozzászólt ahhoz, hogy a szovjet politika változásaival összhangban villámgyorsan „átálljon”. Miközben korábban sztálinistább volt magánál Sztálinnál, néhány héttel a titkos beszéd után a XX. kongresszus eredményeinek szentelt nagy cikkben magyarázta el az NDK lakosságának, hogy „Sztálint nem lehet a marxizmus klasszikusa közé sorolni”.¹³ A szerző szerint ez a kategorikus kijelentés, minthogy nem volt összhangban a kongresszus nyilvános ülésein Sztálinnak címzett mértéktartó kritikával, mind a német kommunisták, mind azon országok kommunistái körében, ahol Ulbricht cikkét megjelentették, zavarodottságot és nyílt elutasítást váltott ki.

A szovjet vezetőknek az a törekvése, hogy titokban tartsák Hruscsov beszédét, kezdettől fogva kudarcra volt ítélve. Március elejétől a szovjet külügyminisztérium sajtóosztályától egyre több külföldi újságíró kérte, hogy tájékoztassák a „titkos beszédről”, de még a nyugat-európai kommunista lapok újságírói is elutasító választ kaptak. Eközben a „burzsoá sajtó” (Reuter, Associated Press, United Press) már március 17-én hírt adott a kongresszus zárt üléséről. A szenzációt keltő hírre a kapitalista országokban működő „testvérpártok”, amelyek becsapottnak érezték magukat, kielégítő magyarázatot követeltek Moszkvától. Néhány nappal a Reuter cikkének megjelenése után a *Pravda* szerkesztőségét megbízták, hogy szóban tájékoztassa a külföldi kommunista pártok moszkvai tudósítóit a Hruscsov-beszéd tartalmáról. Egyidejűleg arról is döntés született, hogy a beszéd szövegét átadják ama kommunista pártok vezetőinek is, akik addig nem ismerkedhettek meg vele. A hazájukban tartózkodók országuk szovjet nagykövetségén olvashatták el a szöveget. A kelet-európai szövetségesek eközben azt tudakolták Moszkvában, hogy a pártfunkcionáriusok milyen köre tekinthet be a szövegbe.

Hivatalos szinten Moszkva a beszéd elhangzása után több mint egy hónapig hallgatott a személyi kultusz problémájáról. Csak amikor már nem lehetett továbbra is hallgatásba burkolózni, jelent meg március 28-án a *Pravdában* egy cikk *Miért idegen a személyi kultusz a marxizmus-leninizmus szellemétől?* címmel. Ezt a legtöbb kommunista lap átvette,¹⁴ mert ez volt az első hivatalos magyarázat az SZKP irányvonalát illetően.

Prozumensikov szerint Moszkvában a vezetőknek nem volt világos elképzelésük arról, hogyan cselekedjenek a nemzetközi visszhang hatására; erről nemcsak a hallgatás tanúskodott, hanem az is, hogy meglehe-

¹³ Über den XX. Parteitag der Kommunistischen Partei der Sowjetunion. *Neues Deutschland*, 1956. március 4.

¹⁴ A cikket a *Szabad Nép* is közölte 1956. március 29-i számában.

tősen következetlenül és ellentmondásosan viselkedtek. Egy héttel az első cikk megjelenése után még két cikket közöltek a személyi kultusról, amelyek néhány pontban ellentmondtak az első publikációnak.

Az SZKP KB ellentmondásos magatartása hatással volt szövetségesei politikájára is. Válságba kerültek a kommunista pártok teoretikusai és ideológusai, akik nem tudták, hogy az új körülmények között hogyan kell viszonyulni Sztálin írói munkásságához. Erre a kérdésre a történések szerint még Moszkvában sem volt válasz.

Hruscsovnak abból a kísérletéből, hogy elítéljen szinte mindent, amit Sztálin tett, logikusan következett annak szükségessége is, hogy kritikusán átértékeljék a szocializmus építésének tapasztalatait. Miközben csapást mért Sztálinra, az új szovjet vezetés automatikusan szakított azzal az elvárással, hogy mindig és mindenben fel kell használni az élenjáró szovjet tapasztalatot. A tanulmány szerzője szerint a helyzet ellentmondásossága abban állt, hogy miközben Hruscsov elítélte Sztálint és azokat a kommunista vezetőket, akik továbbra is sztálinista módon cselekedtek, úgy járt el, mintha ő és pártja diktálnák a törvényeket – ugyanúgy, mint a sztálini időkben. Hruscsov a későbbiekben elismerte: számított arra, hogy beszéde után bizonyos nehézségek adódnak, de nem kételkedett benne, hogy a kommunista vezetők megteszik a szükséges politikai fordulatot, és követik a Szovjetuniót a mértéktartó és ellenőrzött desztalinizáció útján.

Mint a szerző rámutat, a tábor országaiban a Hruscsov szájából elhangzott kritika kedvező talajra talált a rendszer liberalizálását követelő ellenzéki erők körében, akik saját pártvezetők bírálatakor a Szovjetunió tapasztalatára hivatkozhattak. Az SZKP XX. kongresszusa határozatainak megvitatására a szocialista országokban összehívott pártfórumok lényegében a személyi kultusról folyó vitává alakultak át, és bírálatokkal illették azokat a kommunista vezetőket, akik országukban kialakították saját személyi kultuszukat.

Prozumensikov tanulmányában külön foglalkozik azzal, hogyan reagált a kínai párt a „titkos beszédre”. A KKP volt ugyanis a szocialista tábor egyetlen pártja, amely nyíltan nem helyeselte a szovjet első titkár antisztálinista fellépését. A *Zsenmin zsipao* április 5-i számában megjelent cikk, amelyet két nappal később a *Pravda* is leközölt, szintén a kínai vezetők különvéleményét tükrözte. Hruscsovnak azt a tételét, miszerint „Sztálinnak nem volt mindenben igaza”, a saját meghatározásukkal helyettesítették, amely szerint „Sztálin nagy marxista–leninista volt, aki számos komoly hibát követett el, nem lévén tudatában annak, hogy ezek hibák”. A Kínából érkező diplomáciai jelentések szerint a kínai vezetők

helytelennek tartották, hogy Sztálin bírálataira a testvérpártokkal való előzetes és alapos konzultáció nélkül került sor. Prozumensikov szerint azon kívül, hogy Mao Ce-tung elégedetlen volt, amiért ilyen fontos kérdés eldöntésekor Hruscsov nem konzultált vele, a kínai vezetők komolyan aggódtak a kommunista világmozgalom jövőjéért is. A KKP-ban nem voltak ellene Sztálin bírálatainak, de csak addig, amíg az nem lép túl bizonyos határon, és amíg nem okoz kárt a kommunista mozgalomnak és a szocialista tábornak.

Jugoszláviában a Hruscsov beszámolójával való megismerkedés nem okozott semmilyen nehézséget. A jugoszlávok nem kis büszkeséggel jelentették ki, hogy a „titkos beszéd” csak megerősítette azt, amiről már néhány éve beszéltek. A jugoszláv kommunista párt speciális helyzete folytán (a XX. kongresszusra nem is küldte el küldöttségét) jogot formált arra, hogy eléggé független álláspontot foglaljon el.

A szerző rámutat arra: miközben a tájékoztatlanság még a szocialista tábor országaiban is komoly ellentmondásokat szült, igen nehéz volt a nyugat-európai kommunista pártok helyzete, amelyeknek nem volt lehetőségük, hogy befolyásolják az információáramlást és a Hruscsov-beszédről folyó vitát. A szerző szerint a „titkos beszéd” ráadásul több európai országban ütőkártyát jelentett a kommunista párt ellenfeleinek az 1956-os tavaszi választások alkalmával. A nyugat-európai pártok számos levélben adták az SZKP tudomására, hogy amennyiben a Szovjetunió lehetetlennek tartja, hogy megismerkedjenek a beszéd teljes szövegével, az csak arról tanúskodik, hogy az SZKP KB nem bízik a kapitalista világban dolgozó elvtársaiban. Egyre sértődöttebben jelentették ki, hogy „másodrangú kommunistáknak” érzik magukat. Még a francia és az olasz kommunista pártban is meglehetősen feszült volt a helyzet, ahol a vezetőket egyfelől azzal vádolták, hogy többet tudnak, mint amennyit elvtársaiknak elmondanak, másfelől próbálták őket emlékeztetni saját „sztálinista” múltjukra. Az információ és az egységes koordinációs központ hiánya a szerző szerint oda vezetett, hogy még azok is, akik korábban óvatosan célozgattak a Kominform megszüntetésének szükségességére, most, amikor ez megtörtént, a döntést elsietettnek és korainak tartották. Moszkvai sugalmazásra a két legnagyobb nyugat-európai párt – a francia és az olasz – képviselői 1956 májusában találkozót tartottak Rómában, ahol elhatározták Nyugat-Európa kommunista erői tevékenységének koordinálását, és magukra vállalták, hogy segítséget nyújtanak a többi pártnak.

Prozumensikov a nyugat-európai kommunista pártokban kialakult helyzetet vizsgálva arra is felhívja a figyelmet, hogy miután bizonyos in-

formációk a Hruscsov-beszédről az egyes pártokhoz eljutottak, a pártokon belül különböző csoportosulások alakultak, attól függően, hogyan viszonyultak ehhez az eseményhez. Egyesek pozíciója Sztálint illetően változatlan maradt; ezek úgy vélték, Hruscsov elferdítette az igazságot, vagy ha az elmondottak mégis megfelelnek a valóságnak, jobb lett volna hallgatni. Mások nem elleneztek a „titkos beszédet”, de elmondását korainak tartották. Voltak, akik egyetértettek mind a beszéd témájával, mind aktualitásával, csak az zavarta őket, hogy erről nem elsődleges forrásból, hanem a „burzsoá” tömegkommunikációs eszközökből szereztek tudomást. A szerző szerint volt egy negyedik, elég népes csoport is, amely elsősorban a tudományos és alkotó értelmiség tagjaiból állt; utóbbiak a „titkos beszéd” tartalmát megismerve elfordultak a kommunista mozgalomtól, és elhagyták a pártot.

Amikor Moszkvában már arra számítottak, hogy a téma lassan lekerül a napirendről, a *New York Times* június 5-én leköszölte Hruscsov beszédének teljes szövegét.¹⁵ Ez a fordítás pontatlanságai és egyéb hibák ellenére azonos volt a kongresszus zárt ülésén elhangzott „titkos beszéddel”. Visszaemlékezésében Hruscsov a lengyeleket vádolja a kiszivárgtatással, akik szerinte „meglehetősen olcsón” árulták a piacon a szöveget. Maguk az amerikaiak is azt állították, hogy Lengyelországban a „feke-tepiacon” jutottak hozzá a szöveghez. Prozumensikov szerint ennek következtében számos kutató hajlik arra, hogy az amerikaiak által megszerzett szövegnek lengyel eredetet tulajdonítson. A szerző a tanulmány egyik lábjegyzetében azonban ismertet egy másik verziót is. E szerint a dokumentum „közvetítője” a nyugati világba egy kommunista, Viktor Grajewski, a lengyel állami hírügynökség szerkesztője volt. Neki a LEMP KB egyik magas beosztású munkatársa tett említést a „titkos beszédről”; ő rábeszélte, adja néhány órára kölcsön a dokumentumot, s másolatot készített róla. Miután rájött, hogy a szövegre a legnagyobb nyugati hírszerzőszervek vadásznak, Grajewski – aki akkor már eldöntötte, hogy Izraelbe utazik ott élő szüleihöz, s ebben az ügyben megtette a hivatalos lépéseket is – az izraelieknek adta át az anyagot.

A „titkos beszéd” amerikai publikálását követően újabb kommunista- és szovjetellenes hisztéria kezdődött. Prozumensikov szerint azonban ez nem keltett komoly visszhangot sem a kommunista országokban, sem a „harmadik világban”. Egyfelől, mert a beszéd tartalmát a szocialista országokban a lakosság többé-kevésbé már ismerte, másfelől pedig mert

¹⁵ A Szovjetunióban csak 1989-ben vált ismertté a beszéd teljes szövege. Magyarországon 1988-ban jelentette meg a Kossuth Könyvkiadó.

még mindig létezett a „vasfüggöny”. A nyugati országokban viszont a helyzet sokkal komolyabb volt, főként azért, mert Moszkvából ez alkalommal sem érkezett semmilyen kommentár vagy magyarázat. A tanulmány szerzője szerint a kommunista mozgalomban pánik tört ki: a Sztálint leleplező szöveget olvasva sokan nem tudták, mi legyen, hiszen egyformán nehéz volt a leírtakban hinni és nem hinni. Miután a június 5-i közlést követően a nyugati lapokban egymás után jelentek meg a „kiegészítések Hruscsov beszédéhez”, a nyugati kommunista pártok sajtója kénytelen volt a beszéd amerikai verzióját közölni. Prozumensikov szerint Moszkvában ezekre a publikációkra meglehetősen idegesen reagáltak, és eléggé kétértelmű üzenetek érkeztek, miszerint „a *New York Times* anyagát nem lehet Hruscsov beszéde eredeti szövegének tekinteni, mivel a lap nyilvánvaló politikai célja az volt, hogy kárt okozzon a demokratikus mozgalomnak”.

A szovjet vezetők magyarázatával elégedetlen kommunista politikusok egyre hangosabban követeltek pontos, világos választ és politikai konzultációkat Moszkvától. Számos nyugat-európai pártban úgy vélték, hogy a sztálini bűnökért az SZKP aktuális vezetőinek is viselniük kell a felelősséget, hiszen hosszú éveken keresztül mindenben támogatták vezérüket.

Moszkvát az is nyugtalanossággal töltötte el, hogy saját presztízsük maradékát védelmezendő jó néhány pártban próbálták kijátszani a szovjetellenes kártyát, s beálltak a Szovjetuniót élesen bírálók kórusába. Ez néhány pártban már-már pártszakadáshoz vezetett. Prozumensikov szerint a legnagyobb csapást Moszkvára Togliatti mérte, aki június 13-án a *Nuovo Argumenti* című lapnak adott interjújában azt nyilatkozta, hogy Sztálin személyi kultuszát maga a szovjet rendszer szülte.

Ekkora már Moszkvában is nyilvánvalóvá vált, hogy a további hallgatás semmi jóra nem vezet, és valamilyen módon reagálni kell. Közben az SZKP KB nyárra tervezett, ideológiai kérdésekkel foglalkozó plénumát – amelyen folytatni kívánták Sztálin személyi kultuszának bírálását – előbb őszre halasztották, azután végleg lekerült a napirendről. Miután az események más úton fejlődtek, mint azt a Kreml urai tervezték, június közepén az SZKP KB Elnöksége megbízta Poszpelovot, hogy készítsen egy cikket a *Pravda* számára Hruscsov „titkos beszédével” összefüggésben, figyelembe véve annak visszhangját a különböző országokban. Moszkvában „konzultációra” fogadták az angol, francia, olasz, belga, luxemburgi és más kommunista pártok vezetőit. Végül, több mint négy hónappal a kongresszus után, 1956. június 30-án az SZKP KB Elnöksége elfogadta *A személyi kultusz leküzdéséről és annak követke-*

ményeiről szóló határozatot, amelyben a szovjet vezetés megpróbálta értékelni és értelmezni a problémát.

A határozat tartalmazta Hruscsov kongresszusi beszédének alaptételeit, de lényegesen nyugodtabb hangnemben, sokkoló „illusztrációk” nélkül. Togliattinak felrótta, hogy a vele készült interjúban olyan kérdéseket érintett, amelyek felvetésére semmilyen alap nincs. Az SZKP KB a határozat publikálása előtt levelet is küldött az olasz párt vezetőjének, amelyben szóvá tette Togliatti „szerencsétlen megfogalmazását”. Mivel Nyugaton továbbra is úgy vélték, hogy Moszkva tudatosan szivárogtatta ki a beszéd tartalmát, Prozumensikov szerint a szovjet vezetés a levélben magyarázkodni kényszerült: azzal indokolta a történeteket, hogy egyes testvérpártokban a beszámolóval a pártaktíva túl széles körét ismertették meg, s ez tette lehetővé, hogy az amerikai hírszerzés megszerezhesse a beszéd egy másolatát.

Prozumensikov szerint a határozat publikálását követő hónapokban az SZKP KB igyekezett felszámolni a károkat, amelyeket a „titkos beszéd” közismertté válása okozott. A szerző arra is felhívja a figyelmet, hogy miközben Moszkvában idegesen reagáltak azokra a kísérletekre, hogy a szocialista tábor kommunista pártjain belül megvitassák saját vezetőik személyi kultuszát, a szovjet vezetésnek egyáltalán nem volt ellenére a káderek bizonyos „rotációja”, sőt, a Kreml fő rendezőként működött közre Cservenkov, Zahariadis és Rákosi „távózásában”. Prozumensikov szerint ez a sors várt volna Ulbrichtra és Enver Hodzsára is, ha 1956 nyarának és őszének viharos eseményei nem készítetik arra a szovjet vezetést, hogy várjon az újabb kádermozgatással.

A nyugati országokban egészében szintén sikerült megállítani a negatív folyamatokat, de számos nyugati kommunista párt továbbra is mély válságban volt. Miután a Kreml sikertelenül próbálta meg eltávolítani posztjáról Kim Ir Szent, és a koreai vezető személyi kultusza még nagyobb méreteket öltött, Moszkva és Észak-Korea viszonya érzékelhetően elhidegült. A Kínai Kommunista Párt egyre inkább függetlenítette tevékenységét és véleményét Moszkvától, és arra törekedett, hogy a kommunista országok közötti viszályban a döntőbíró szerepét játssza el.

Egyet kell értenünk a tanulmány szerzőjének azzal a megállapítással, hogy a szovjet vezetésnek a legsúlyosabb következményekkel Lengyelországban és Magyarországon kellett szembenéznie. Véleménye szerint a magyarországi szovjet beavatkozás az elé a dilemma elé állította a szocialista táboron kívüli kommunista pártokat, hogy vagy elítélik a Szovjetuniót, vagy helyeslik a „felkelőkkel” való leszámolást, és politikailag elszigetelődnek saját országukban.

Prozumensikov szerint a személyi kultusz témája a pártfunkcionáriusok erőfeszítéseinek köszönhetően gyorsan háttérbe szorult mind a Szovjetunióban, mind a nemzetközi kommunista mozgalomban. Állításának igazolására megemlíti, hogy a „személyi kultusz” szóösszetétel, csakúgy, mint Sztálin neve, lekerült a kommunista sajtó lapjairól, sőt Lengyelországban például 1957 folyamán a sajtóból eltűnt a korábban oly gyakran használt „sztálini időszak” elnevezés, helyette az „elmúlt időszak” kifejezést írták. Hruscsov az 1957. január 1-jei fogadáson a diplomáciai testület jelenlétében a Kreml György-termében Sztálinra emelte pohárát, majd két héttel később a kínai nagykövetség fogadásán kijelentette: „Sztálin neve elválaszthatatlan a marxizmus–leninizmustól”. Amint azt Prozumensikov találóan fogalmazta meg, a desztalinizációs folyamatot az SZKP XXII. kongresszusáig „konzerválták”.